

DOI 10.31558/2519-2949.2022.1.12

УДК 327:[323:316.75]

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5769-7345>**Примуш М. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8376-8979>**Ярош Я. Б., Волинський національний університет імені Лесі Українки**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8795-8910>**Осмоловська А. О., Донецький національний університет імені Василя Стуса**

ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНОГО ЧИННИКА СВІТОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті здійснено спробу концептуалізації підходів до визначення природи і місця політичної ідеології, її основних суспільних функцій, а також структурних рівнів функціонування політичних доктрин. Серед основних функцій політичної ідеології автор розглядають такі: об'єднання суспільства навколо певних цінностей, функцію легітимації політичної влади, мобілізації людей для вирішення завдань суспільного розвитку, функцію соціальної амортизації, що полягає в здатності інтерпретувати соціальну дійсність і послаблювати напруженість в ситуаціях конфлікту між потребами людей і реальними можливостями їхнього задоволення.

Автори виокремили такі рівні функціонування політичних доктрин у структурі політичної ідеології: перший рівень – теоретико-концептуальний; другий – програмно-політичний, і третій, актуалізований рівень політичної ідеології. Сама політична ідеологія, на думку авторів, є продуктом модернізації, оскільки в традиційному суспільстві нічого подібного до ідеології в сучасному значенні цього слова не існувало.

Були окреслені погляди провідних теоретиків на ідеологічні течії з огляду на їх підхід до шляхів та способів вирішення конфліктів, а також з урахуванням бачення економічного розвитку. Таким чином, були розглянуті дві великі групи ідеологій: помірні та радикальні. До помірних можна віднести всі три так звані «великі» ідеології сучасності: ліберальну, консервативну та соціалістичну. Політичний радикалізм, у свою чергу, поділяється на два типи – правий і лівий. Систематизовано погляди теоретиків щодо переконань, які лежать в основі системи ідейних цінностей сучасних політичних ідеологій. Такі ідейні цінності визначають зміст політичної діяльності.

Автори зазначають, що ідеологія виступає інструментом для конструювання основних механізмів політичної поведінки, стає свідомим або несвідомим зміненням уявленням з метою виправдання політичного панування, сприяючи мобілізації мас і маніпулюванню поведінкою людей.

Ключові слова: політична ідеологія, конфлікт, міжнародні відносини, демократія, політична діяльність.

У міжнародних відносинах немає єдиного центру прийняття рішень, обов'язкових для всіх учасників цих відносин, тому кожна держава прагне самостійно і незалежно від інших реалізовувати власні інтереси. Ідеологія не просто «проявляє» політичні переконання – вона їх створює, надаючи цілісний образ світу політики. Ідеологія містить в собі цілий комплекс фундаментальних норм і цінностей, що визначають зміст політичної діяльності.

Єдиного і загальноприйнятого тлумачення самого терміну «ідеологія» немає. Свого часу його ввів у науковий обіг французький філософ початку XIX ст. А. Дестют де Трасі. Він визначав ідеологію як певну науку про ідеї. Згодом цей термін став використовуватися для позначення системи переконань і духовних цінностей, які відображають інтереси окремої суспільної групи, на основі яких визначаються цілі і засоби політичної діяльності, спрямованої на забезпечення цих інтересів. Молодий К. Маркс [5] розглядав ідеологію як форму помилкової свідомості, що відображає інтереси експлуататорських класів, які прагнуть будь-яким чином, навіть шляхом брехні та підтасовування фактів, обґрунтувати своє панування. Пізніше марксистки висунули ідею про можливість наукової

ідеології, маючи на увазі при цьому, звичайно, власну доктрину. Близької до точки зору молодого Маркса була позиція відомого німецького соціолога К. Мангайма [4], який поділив ідеологічні течії на власне «ідеологію» та «утопію». До «ідеологій» він зараховував помилкові твердження пануючих класів, які виправдовують своє панування; «утопія», на його думку, означала ілюзорні уявлення пригноблених про шляхи та способи звільнення.

Успіхи науки і техніки, технологічний прогрес у середині ХХ ст. спонукали деяких дослідників заговорити про «кінець ідеології». Зокрема, таку концепцію висунув американський соціолог Д. Белл [3]. У майбутньому постіндустріальному суспільстві він не залишив місця ідеології, оскільки, вважав, що людство навчиться вирішувати свої проблеми спільно, на основі позитивного знання і за допомогою раціональних інструментів. Проте подальший хід історії показав ілюзорність подібних надій. Науково-технічний прогрес і технологічні досягнення не змогли усунути з суспільного життя соціальні конфлікти, отже, більшість ідеологічних доктрин зберегли свою актуальність.

Сучасний дослідник Е. Шилз [2] пов'язує необхідність ідеології з необхідністю долати наслідки криз, які неминуче присутні в будь-якому суспільстві через притаманну йому конфліктність. Шилз вважає, що само поняття «ідеологія» можна застосувати тільки до таких систем переконань, які стають необхідними в ситуації глибокої соціально-політичної кризи. Оскільки світоглядні цінності, що складають основу будь-якої ідеології, за своєю силою близькі до сили релігійних переконань, сама ідеологія має значний орієнтаційний потенціал, який дозволяє людям знаходити вихід зі складних кризових ситуацій.

Ідеологія, таким чином, виконує низку серйозних суспільних функцій. По-перше, вона сприяє об'єднанню суспільства або окремих його частин навколо певних цінностей. Таке суспільство стійкіше до внутрішніх конфліктів і зовнішніх загроз, оскільки загальні інтереси є сильнішими за приватні. По-друге, ідеологія може виконувати функцію легітимації політичної влади в цілому та окремих інститутів зокрема. По-третє, ідеологія забезпечує мобілізацію людей, соціальних груп, цілих народів на вирішення різноманітних завдань суспільного розвитку. Мобілізація за допомогою ідеології може підняти населення на повстання проти існуючої влади, може викликати в масах трудовий ентузіазм, необхідний для досягнення економічних цілей. У радянський період історії влада часто використовувала цей ресурс і в окремі періоди, наприклад, у роки перших «п'ятирічок», досягала помітних результатів.

По-четверте, політична ідеологія може здійснювати функцію соціальної амортизації. Ця функція реалізується в її здатності інтерпретувати соціальну дійсність і послаблювати напруженість в ситуаціях конфлікту між потребами людей і реальними можливостями їхнього задоволення. Приклад історії колишнього СРСР показує, як довго комуністична партія, використовуючи образ «світлого майбутнього», відволікала радянський народ від «тимчасових труднощів», які постійно супроводжували процес «соціалістичного та комуністичного будівництва». Було обіцяно, що втрати та страждання радянських людей окупляться в комуністичному суспільстві, де «буде надлишок джерел суспільного багатства», і якщо не будівники комунізму, то їхні діти та внуки зможуть насолодитися з цих джерел всіма радощами життя. По-п'яте, політична ідеологія виконує функцію вираження та захисту інтересів певної суспільної групи, що робить ідеологічний погляд на світ ангажованим і упередженим. Одні й ті ж події суспільного життя трактуються по-різному представниками різних ідеологій. Якщо для Карла Маркса революції були «локомотивами історії», «світом пригноблених», то консерватори вважали їх суспільними катастрофами, коли назовні виринає все негативне, притаманне людській природі [6, с. 37].

У структурі політичної ідеології можна виділити три рівні функціонування політичних доктрин. Перший рівень – теоретико-концептуальний. Він тісно пов'язаний з філософським знанням, соціально-гуманітарними науками. Окремі мислителі, часто не усвідомлюючи, можуть формулювати ідеї, що відображають інтереси соціальних груп, а іноді націй або держав. Такі ідеї знаходять своїх прихильників, даючи мотивацію для їх політичної активності. Проте, на основі абстрактних філософських положень не завжди можна будувати стратегію і тактику політичної боротьби, тому необхідний й інший, найближчий до реальної дійсності рівень, який можна назвати програмно-політичним. На цьому рівні загальні принципи політичної ідеології знаходять своє віддзеркалення в документах політичних партій та рухів, у розробках, що конкретизують загальнотеоретичні положення і пристосовують їх до обставин місця та часу. Третій, актуалізований рівень політичної ідеології, інтерпретує в простій і доступній формі її положення та доносить їх до широкого кола прихильників й однодумців. Цей рівень може бути представлений передвиборними гаслами, агітаційними матеріалами, які використовують в політичних кампаніях.

Співвідношення між цими рівнями можна проілюструвати прикладом з російської історії. К. Маркс у своїй праці «Капітал» [5] висловив переконання, що неминуче настане «останній час капіталістичної приватної власності», коли «експропріаторів експропріують». Політичні партії, що зробили марксизм ідейною основою своєї діяльності, трансформували теоретичну формулу основоположника в програмну вимогу націоналізації засобів виробництва. Коли в Росії справа дійшла до революційної практики, один з керівників Жовтневої революції Л. Троцький кину у маси просте й зрозуміле гасло: «Грабууй награване!».

Політична ідеологія – феномен останніх двох століть, вона є продуктом модернізації, оскільки в традиційному суспільстві нічого подібного до ідеології в сучасному значенні цього слова не існувало. Місце, яке в наші дні посідають політичні ідеології, належало релігії. Політичні ідеології формувалися і мали зростаючий вплив на соціальну практику в міру секуляризації суспільства – звільнення його від релігійного впливу, хоча й сьогодні вплив релігії зберігається, а іноді навіть зростає.

У сучасному світі існує безліч ідеологічних течій. Деякі з них мають мільйони прихильників, інші ж відомі вузькому колу осіб. Також існують різні типологізації і класифікації політичних ідеологій. З погляду конфліктологічного підходу найважливішим критерієм виділення ідеологічних течій є їх підхід до шляхів та способів вирішення і врегулювання конфліктів. З огляду на це, ідеології поділяються на дві великі групи: помірні та радикальні. Прихильники ідеології помірною напрямку дотримуються переважно мирних, ненасильницьких способів вирішення соціальних конфліктів. Прихильники радикальних ідеологій, навпаки, виступають за швидкі й глибокі перетворення, не заперечуючи можливості політичного насильства.

Помірні ідеологічні течії, при всій несхожості їх базових цінностей і принципів, об'єднані тим, що віддають пріоритет таким способам виходу з конфліктних ситуацій, які не призводять до руйнування існуючих суспільних систем, а назрілі зміни відбуваються поступово і легітимно. До них з деякими уточненнями можна віднести всі три так звані «великі» ідеології сучасності: ліберальну, консервативну та соціалістичну.

З сучасних політичних ідеологій *ліберальна* – одна з найстаріших. Термін «лібералізм» з'явився досить пізно, у 40-ві рр. XIX ст., але як течія політичної філософії він існував, принаймні, вже з XVII ст. Поява ліберальної ідеології була обумовлена розпочатою модернізацією західноєвропейського суспільства і необхідністю боротьби проти економічних та політичних структур феодалізму. Найбільш видатними ідеологами класичного лібералізму стали Дж. Локк та Д. Юм в Англії, Ш. Монтеск'є, Вольтер та Д. Дідро у Франції, І. Кант у Німеччині. Зародження ліберальної традиції за океаном пов'язане з іменами «батьків-засновників» Сполучених Штатів Америки – Джефферсона, Гамільтона, Франкліна.

Представниками класичної ліберальної доктрини були висунуті ідеї, які на всіх етапах розвитку цієї доктрини залишалися визначальними. Перш за все це ідея про абсолютну цінність людської особистості і відповідно рівність людей від народження. У рамках ліберальної доктрини вперше було поставлено питання про невідчужувані права людини – право на життя, свободу, власність. Держава розглядалася як результат суспільного договору, головна мета якого – захист таких прав. На підставі цього виникла концепція правової держави і були висунуті вимоги обмежити об'єм і сферу діяльності держави, захистити громадян від надмірного державного контролю. Лібералізм спирався на необхідність розподілу влади з тим, щоб кожна з її гілок не мала б повної переваги над іншими і була б для них стримуючим обмежувачем.

Разом з політичними ідеями класичний лібералізм декларував і низку найважливіших принципів у сфері економіки. Економічна доктрина лібералізму також ґрунтувалася на вимозі скоротити державне втручання та регламентацію. На практиці це означало визнання повної свободи приватної ініціативи та приватного підприємництва. На думку одного з головних ідеологів економічного лібералізму А. Сміта [8], вільна взаємодія індивідів у їхній економічній діяльності врешті-решт приведе суспільство до такого стану, коли будуть задоволені інтереси всіх соціальних шарів. Необхідно відзначити, що первинна тенденція збігу політичного і економічного лібералізму надалі не зберіглася.

Історичний досвід показав, що дві основоположні цінності класичного лібералізму – свобода та рівність – суперечать одна одній. Цією суперечністю був обумовлений його подальший розподіл. Лівий напрям лібералізму орієнтувався на елементи егалітаризму, притаманні ранньому лібералізму, і знайшов своє втілення в різних варіантах соціального лібералізму, спрямованих на здійснення соціально-економічних реформ. Метою таких реформ повинно було стати

запобігання гострим соціально-політичним конфліктам, спроможним зруйнувати суспільство й створити загрозу основоположним правам і свободам громадян. Інший напрям переважно спирався на ідеї економічного лібералізму, відстоюючи пріоритет приватної власності та приватного підприємництва.

Після Другої світової війни реальний політичний вплив лібералів у всіх розвинених країнах значно ослаб. Це було пов'язано як з тим, що політичні ідеї лібералізму здійснилися на практиці в більшості цивілізованих країн, так і з тим, що в політичному житті лібералів потіснили соціал-демократи. Проте політичні партії та організації ліберальної орієнтації й сьогодні є впливовою силою в деяких країнах. Ліберали виступають за соціальну ринкову економіку, яка має поєднувати економічну ефективність та соціально орієнтовані цілі. Велика увага приділяється гнучкій податковій політиці. Податки, на думку лібералів, повинні заохочувати підприємницьку діяльність та забезпечувати рівність можливостей. Сучасна ліберальна доктрина декларує необхідність забезпечення повної зайнятості, ліквідацію бідності. Але ліберали категорично проти егалітаризму, вони розуміють рівність як рівні для всіх можливості для саморозвитку і для того, щоб робити максимальний внесок у розвиток суспільства. Принцип поваги людської особистості та сім'ї для лібералів, як і раніше, лежить в основі суспільства; вони вважають, що держава не повинна брати на себе повноваження, що суперечать основним правам громадян. Кожен громадянин повинен мати почуття моральної відповідальності по відношенню до інших членів суспільства і брати участь у громадських справах.

Сьогодні завдання реформування суспільства ліберали вбачають у зміцненні реальної влади парламентів, підвищенні ефективності виконавчої влади та парламентського контролю над нею, децентралізації влади, юридичного захисту прав особистості та людської гідності, ретельного врівноваження втручання та невтручання держави для того, щоб примирити інтереси людини з інтересами суспільства. У міжнародному аспекті ліберали декларують відданість принципам збереження і зміцнення миру та безпеки, роззброєння, розблокування регіональних та міжнародних конфліктів, розвитку відносин між країнами.

Виникнення консерватизму як течії політичної думки відноситься до XVIII ст. Він виник як реакція на поширення революційно-демократичних ідей епохи Просвітництва, і особливо – Велику Французьку революцію. Відмінними рисами консерватизму стали традиціоналізм та реформізм, а також негативне ставлення до революції. З самого початку аксіомою консервативної ідеології та політики було визнання необхідності зберегти нерівність людей. Засновники консерватизму вважали, що нерівність у становищі верхів і низів служить сильним стимулом у розвиток суспільства, спонукаючи перших зберігати своє становище, а других – прагнути пробитися нагору, до лав перших. Згодом консервативна ідеологія та політика багато чого запозичили з теоретичного арсеналу лібералізму.

Після Другої світової війни західноєвропейському консерватизму довелося пристосовуватися до нових історичних умов, і однією з форм такого пристосування стала поява християнсько-демократичних партій. Християнська демократія відбивала значну частину політичного спектра Західної Європи – від соціал-реформізму до правого консерватизму. У політичному курсі християнської демократії у найрізноманітніших поєднаннях існували ліберальні та консервативні тенденції. Це значною мірою визначалося широкою соціальною базою християнсько-демократичного руху. У роки холодної війни християнська демократія значною мірою змістилася вправо, а її ідеологія зблизилася з класичними консервативними традиціями.

Сьогодні консервативні тенденції найбільш явно простежуються у політичному курсі Республіканської партії США. Її теоретиками були сформульовані основні тези неоконсерватизму, сприйняті й у західноєвропейських країнах. В основі системи ідейних цінностей сучасного консерватизму лежать такі переконання: у безнадійній недосконалості природи людини, під маскою цивілізованої поведінки якої ховаються нерозумність та гріховність; в обмеженості людського розуму і, отже, важливості універсального морального порядку, санкціонованого та підтримуваного релігією; в особливій ролі, що належить традиціям, інститутам, символам, ритуалам і навіть забобонам; у ненадійності прогресу через обмеженість поступального руху, на який здатне суспільство; у природній – фізичній та розумовій – нерівності людей; у необхідності існування суспільних класів та груп, а отже, і в безрозсудності спроб соціального зрівнювання за допомогою сили закону; у недосконалості правління більшості, схильного до помилок і схильного до потенційної тиранії, і у зв'язку з цим – у бажаності розосередження і збалансування політичної влади; у найважливішій ролі приватної власності як гаранта особистої свободи та соціального порядку.

Представники неоконсерватизму вважають, що основою будь-якого суспільства є підприємець, який виконує найважливіші економічні функції, насамперед інвестує у виробництво більшу частину своїх доходів. Розумна економічна політика має захищати підприємця від надвисоких податків. Сприяючи утворенню вільних капіталів, така система стимулює пропозицію капіталу, отже, сприяє економічному зростанню. Становище основної маси населення економічна концепція неоконсерватизму розглядає лише як функцію від розвитку капіталу. Якщо зростуть капіталовкладення, збільшиться обсяг продукції, то населення виявиться залученим до виробничого процесу і отримає безпосередній матеріальний вигравш. Цей вигравш перекриє ті втрати, які зазнають працівники внаслідок жорсткої економії, скорочення суспільних витрат та соціальних субсидій. А турбота про найбідніші та непрацездатні верстви населення має покладатися не на державну систему забезпечення, а на приватну добродійність.

Неоднозначним є ставлення неоконсерваторів до проблем демократії. З одного боку, вони декларують свою відданість політичній демократії. Деякі ідеї неоконсерватизму і практичні дії їхніх прихильників мали антибюрократичну спрямованість і тому сприяли розширенню демократичних ініціатив громадянського суспільства. З іншого боку, для неоконсерваторів характерним є вузький підхід до проблем демократії, яку вони прагнуть обмежити лише сферою чистої політики. Неоконсервативній ідеології властиві елітаристські і патерналістські підходи до проблеми безпосередньої участі мас у політиці, що суперечить процесам підвищення рівня освіти, громадянської політичної культури, формування особистої гідності значної частини населення західних країн.

Надмірний акцент на економічну ефективність не дозволяє консерваторам дати адекватні відповіді на багато питань, що висуває дійсність західних країн в останні десятиліття, хоча практичний курс неоконсерваторів у деяких країнах приніс безперечні економічні успіхи. Проте реальна політика консервативних урядів не повністю відповідає рекомендаціям неоконсервативних ідеологів, оскільки демонтаж у повному обсязі системи соціальних гарантій викликав би серйозні соціально-політичні потрясіння. Загалом можна сказати, що консерватори завжди прагнули до вирішення громадських конфліктів на основі існуючих традицій, в рамках закону, віддаючи перевагу соціально-політичній стабільності і порядку. У сфері міжнародних відносин консерватори спираються на необхідність протистояння загрозам національній безпеці та готові для цього використовувати військову силу.

Найвпливовіший політичний рух, що орієнтується на соціалістичні цінності, – соціал-демократія. На момент свого виникнення соціал-демократичний рух базувався на марксистській платформі, одним з елементів якої було визнання необхідності революційного перетворення капіталістичного суспільства. Духовним батьком сучасної концепції демократичного соціалізму та засновником реформістської течії всередині соціал-демократії став Е. Бернштейн [1]. Він поставив низку питань, пов'язаних із тенденціями економічного та соціально-політичного розвитку капіталістичних країн в кінці XIX ст. Завдання соціалістичного руху Бернштейн бачив у впровадженні в суспільне життя принципів солідарності, товариства, справедливості в умовах мирної еволюції капіталістичної економіки та розвитку демократичних інститутів.

Історичним рубежем в ідейній еволюції соціал-демократичного руху став засновницький конгрес Соціалістичного Інтернаціоналу у Франкфурті-на-Майні, що відбувся в 1951 р. У прийнятій конгресом декларації «Цілі та завдання Соціалістичного Інтернаціоналу» був проголошений світоглядний нейтралітет соціал-демократичного руху. У декларації зазначалося, що незалежно від того, чи виводять соціалісти свої переконання з результатів марксистського чи іншого аналізу, або з релігійних і гуманістичних підстав, усі вони прагнуть спільної мети – суспільства, де пануватиме соціальна справедливість, краще життя, свобода, світ. Інтегруючою ідейною концепцією соціал-демократії стала концепція демократичного соціалізму як «третього шляху» між капіталізмом та комунізмом.

Соціал-демократи трактують демократичний соціалізм як суспільство майбутнього, до якого вони прагнуть, і як тривалу політичну стратегію соціал-демократичних партій, спрямовану на реформування суспільства на основі принципів соціальної справедливості, свободи, солідарності, миру, рівності та братерства. Найважливіші складові демократичного соціалізму як ідеології та політичної стратегії – чотири основні цілі:

- політична демократія;
- економічна демократія;
- соціальна демократія;
- міжнародна демократія.

Політична демократія означає неприйняття будь-яких диктаторських чи авторитарних форм правління, визнання та відстоювання правової держави та прав людини. Соціал-демократи виступають за свободу слова, профспілкового руху, за політичний плюралізм, що передбачає можливість вільної зміни біля керма державної влади партій залежно від результатів виборів.

Економічна демократія означає впровадження демократичних принципів в економічне життя держави, створення такої системи, в якій домінували б інтереси всього суспільства, а не приватного прибутку. Водночас соціал-демократи не прагнуть скасування приватної власності, приватної ініціативи та ринкової економіки. Вони визнають змішану економіку, поєднання різноманітних укладів; більшою мірою, ніж ліберали або консерватори, віддані державному регулюванню в економічній та соціальній сферах суспільства.

Соціальна демократія – вищий рівень здійснення принципів демократичного соціалізму порівняно з політичною та економічною демократією, коли ці принципи пронизують усі сфери суспільства. Соціальна демократія означає панування основних цінностей – свободи, справедливості та солідарності – при високому рівні матеріального добробуту всіх членів суспільства.

Міжнародна демократія втілюється у демократизації міжнародних відносин, виключенні війни та насильства, пригноблення та експлуатації народів [6, с. 46].

Слід зазначити, що при вирішенні економічних і політичних проблем на національному рівні соціал-демократи не завжди діяли відповідно до офіційно проголошених принципів, віддаючи перевагу прагматичному підходу, спрямованому на залучення голосів виборців.

Якщо ліберали й консерватори надають основне значення принципу особистої свободи на шкоду справедливості та солідарності, то комуністи прагнуть забезпечити рівність і солідарність за рахунок свободи, а соціал-демократи надають цим принципам однаково важливе значення. На межі ХХ-ХХІ ст. міжнародна соціал-демократія змушена була шукати відповіді на виклики глобалізації. Поки що зробити власну альтернативу неоліберальній моделі цього процесу соціал-демократам не вдалося, але вони, як і раніше, активно виступають за пошук нових рішень численних проблем сучасного світу, мирних шляхів врегулювання внутрішніх та міжнародних конфліктів.

Ідеї радикалізму лежать в основі політичних дій, спрямованих на корінну, радикальну, швидку зміну існуючих соціальних і політичних інститутів. Нерідко поняття «радикалізм» і «екстремізм» уживаються як синоніми, проте між ними є відмінності. Радикалізм – це теоретичне обґрунтування політичного дії, а не сама дія, він взагалі може бути не пов'язаний з політикою, а бути лише абстрактною теорією. Екстремізм же проявляється в практичній політичній діяльності, що полягає у використанні крайніх, переважно насильницьких засобів політичної боротьби. Радикалізм завжди є певною ідеологічною течією, а екстремізм може бути повністю безідейним.

Політичний радикалізм поділяється на два типи – правий і лівий. Такий його поділ відповідає поділу на ліві та праві політичні ідеології і рухи.

Ліворадикальні течії ґрунтуються на ідеологічних концепціях, що різко критикують нерівність і несправедливість, і закликають до швидких і різких способів досягнення соціальної рівності та соціальної справедливості. Праворадикальні рухи ґрунтуються на уявленнях про іманентну перевагу будь-якої групи (расової, національної, соціальної, релігійної) над усіма іншими і прагнуть закріпити привілейоване становище таких груп. До ліворадикальних ідейно-політичних течій відносять анархізм, марксизм і такі його різновиди, як маоїзм, троцькізм. До праворадикальних течій відносять фашизм, неофашизм, крайні форми націоналізму та релігійної нетерпимості, расизм. І лівий, і правий радикалізм здатні відтворювати екстремізм та бути ідеологічною основою політичного насильства і тероризму.

Однією з перших ліворадикальних ідеологічних концепцій був анархізм, що виник як напрямок політичної думки в середині ХІХ ст. Біля його витоків стояли французький філософ П. Ж. Прудон [7] та німецький філософ М. Штірнер [9]. Основний принцип анархізму – заперечення держави та її окремих інститутів, а також будь-якої насильницької влади в цілому. Анархісти закликали до звільнення людини, яка володіє внутрішньою потребою до свободи, від усіх форм економічного, політичного та духовного поневолення. Головним інструментом цього поневолення вони вважали державу та офіційну релігію, тому весь пафос заперечення спрямовували проти них.

Анархізм включає три основні течії: анархо-комунізм, анархо-індивідуалізм і анархо-синдикалізм. Представники *анархо-комунізму* вважали, що на зміну державі повинна прийти децентралізована конфедерація самоврядних комун, заснованих на суспільній власності. *Анархо-індивідуалісти* виступали проти держави та проти капіталістичних форм організації великого виробництва, але вважали за можливе існування приватної власності для дрібних виробників – селян і ремісників,

вважаючи, що соціальної гармонії можна досягти організацією справедливого товарообміну. *Анархо-синдикалісти* виражали надію на діяльність революційних профспілок, оскільки в них бачили основу майбутнього децентралізованого, егалітарного та неієрархічного суспільства.

Більшість анархістів заперечували легальні форми політичної боротьби і були прихильниками революційного насильства. У середині XIX ст. анархісти віддавали перевагу організації масових постань, а пізніше перейшли до тактики індивідуального терору. У кінці XIX ст. – початку XX ст. у Західній Європі та Північній Америці саме вони понад усе використовували революційний терор. Після Другої світової війни класичний анархізм втратив своє значення, але його ідеї мають певний вплив на діяльність лівоекстремістських організацій і угруповань.

Марксизм у цілому було б неправильно ототожнювати лише з ліворадикальною ідейною традицією, оскільки це вчення містить у собі безліч ідей філософського, економічного, соціологічного характеру, що не втратили свого важливого значення для сучасної науки та суспільної практики. Але революційна доктрина марксизму знайшла своє вираження у низці ліворадикальних концепцій, що виникли в рамках комуністичного руху XX століття. Однією з таких концепцій був троцькізм – ліворадикальна ідейно-політична течія, пов'язана з ім'ям одного з керівників Жовтневого перевороту 1917 р. у Росії Л. Троцького. Після смерті В. Леніна Л. Троцький зазнав поразки у внутрішньополітичній боротьбі, був усунений від керівництва, виключений з більшовицької партії і висланий з СРСР. В еміграції він намагався продовжувати боротьбу зі Сталінім і пропагував свої погляди серед зарубіжних комуністів та лівих радикалів.

Центральне місце у концепції Л. Троцького займала так звана «теорія перманентної (безперервної) революції». Відповідно до цієї теорії російська революція, розпочавшись як «буржуазна», повинна була призвести до утворення «робочого уряду», який неодмінно вступить у конфлікт із селянським населенням країни. І цей конфлікт може вирішитись лише «на арені всесвітньої революції пролетаріату». Світова революція повинна розвиватися до своєї повної перемоги у всесвітньому масштабі. А поки це не відбулося, можуть існувати лише «робочі держави», яким і був для Л. Троцького Радянський Союз. Але й Радянському Союзу незавершеність світової революції загрожує переродженням, оскільки «робоча демократія» поступилася місцем, на його думку, диктатурі бюрократії. До того ж бюрократичне переродження відбулося не тільки в Радянському Союзі, але і в Комуністичному Інтернаціоналі, тому Троцький зробив спробу об'єднати своїх прихильників у новий, IV Інтернаціонал.

Після смерті Л. Троцького єдиний організований рух його прихильників перестав існувати. Троцькістські ідеї користувалися популярністю у деякої частини лівих радикалів. Троцькістські групи або використовували тактику ентризму (вступу в інші ліві партії і організації), або діяли самостійно, проявляючи схильність до екстремізму і терористичних методів.

Ліворадикальною течією XX ст., що виникла на марксистській основі, був маоїзм. Цим терміном прийнято позначати сукупність ідей, концепцій та практику їхнього здійснення, пов'язаних з ім'ям голови ЦК Комуністичної партії Китаю Мао Цзедуна. Ідейна спадщина Мао Цзедуна суперечлива. У ній можна знайти як відтворення догм сталінського «марксизму-ленінізму», так і оригінальні міркування та думки самого лідера китайських комуністів. У різний час Мао Цзедун висловлював думки, що прямо суперечили одна одній, часто відхиляючись то «вліво», то «вправо» від ортодоксальної комуністичної доктрини. Особливості інтерпретації та практичного використання ідей Мао Цзедуна відрізнялися в самому Китаї, країнах Південно-Східної Азії та країнах Західної Європи і Латинської Америки.

Щодо Китаю застосування терміну *маоїзм* не зовсім коректне, оскільки цей термін має не китайське походження. У сучасних офіційних документах Комуністичної партії Китаю (КПК) використовується термін «марксизм – ленінізм – ідеї Мао Цзедуна», суть якого визначається як «поєднання загальної істини марксизму-ленінізму з конкретною практикою китайської революції». Сьогодні ідеї Мао Цзедуна поділені на «правильні» й «неправильні». До «неправильних» віднесені деякі ліві установки часів «великого стрибка» та «культурної революції». До «правильних» – ті, що обґрунтовують курс економічних реформ в КНР.

У Південно-Східній Азії місцеві комуністи використовували ідеї Мао Цзедуна, в яких мова йшла про пріоритет збройного насильства («гвинтівка народжує владу»), про партизанські форми збройної боротьби (теорія «народної війни») і про провідну роль селянства в цій боротьбі (теорія «оточення міста селом»). Комуністичні партії, що стали на шлях «ідей Мао Цзедуна», втягнулися в тривалі, багаторічні партизанські війни, що часто супроводжувалися терористичними акціями. Але, втративши в 1980-і рр. підтримку Китаю, вони зникли як реальна політична сила.

У Західній Європі маоїзм став популярний у ліворадикальній молоді в кінці 60-х рр. XX ст. Її привертала ультрареволюційна риторика тодішньої китайської пропаганди, заклики до безкомпромісної боротьби зі світовим імперіалізмом. Керівництво КПК, намагаючись перехопити лідерство у КПРС в комуністичному русі, виділяло гроші на створення і утримання орієнтованих на Китай ліворадикальних організацій. На деяких європейських лівих інтелектуалів великий вплив мала китайська «культурна революція», в якій вони побачили народне повстання проти бюрократичного сталінського режиму, а також утвердження в Китаї принципів крайнього егалітаризму. Вислів Мао Цзедуна «Бунт – діло праве», звернений до китайських хунвейбінів та цзяофанів, надихав багато учасників студентських заворушень у кінці 1960-х рр. в Західній Європі і Північній Америці. Радикальні ідеї й екстремістські установки, характерні для західноєвропейської версії маоїзму, підштовхували її прихильників на прямі насильницькі дії, у тому числі й до тероризму.

У Латинській Америці маоїстськими ідеями також захоплювалися ультраліві в регіональному комуністичному русі. Тут на китайські гроші намагалися створювати альтернативні до прорадянських компартій структури. Але в Латинській Америці ліві радикали намагалися поєднати китайський і кубинський досвід партизанської війни. Подібний синтез підштовхнув багатьох латиноамериканських лівих до використання збройного насильства у вирішенні численних соціально-політичних конфліктів, традиційно притаманних країнам цього континенту.

Найбільш характерним прикладом праворадикальної ідеології та політичної практики у XX ст. став фашизм. Цей термін вживається у трьох значеннях:

- 1) для позначення одного з видів праворадикального руху та властивої йому ідеології;
- 2) для позначення конкретної форми такого руху та ідеології в Італії;
- 3) як назва одного з основних типів тоталітарного політичного режиму.

Термін фашизм походить від латинського та італійського слова *fascio*, що означає «в'язка прутів» – один із символів влади в Стародавньому Римі, а також «союз, об'єднання» прихильників будь-яких суспільних чи політичних цілей. Обидва значення цього слова було використано Б. Муссоліні в Італії після закінчення Першої світової війни. Колишній лідер вкрай лівого крила Італійської соціальної партії Б. Муссоліні, який перейшов під час війни на ультра націоналістичні позиції, створив організацію, що об'єднала ветеранів-фронтовиків та отримала найменування «Союз бійців». На базі цієї організації незабаром виникла політична партія, що зберегла у своїй назві корінь «фаши» – «Національна фашистська партія». Італійські фашисти активно використовували політичну символіку Римської імперії, у тому числі й зображення в'язки лозин із сокирою, що виглядала з неї. Незабаром термін фашизм набув міжнародного значення і став позначати рухи, схожі за своєю ідеологією та політичною практикою з італійською фашистською партією.

Для всіх різновидів фашизму притаманні деякі загальні риси. В ідеології це крайній націоналізм і шовінізм, антилібералізм і антимарксизм. В уявленні прихильників фашистських ідеологічних концепцій інтереси нації, її велич і чистота є головним пріоритетом, а людина за своєю природою – істота ірраціональна, яка нічим не відрізняється від тварин. Фашизм обґрунтовував культ сили та заперечував ліберальні принципи політичної демократії та марксистські уявлення про можливість економічної та соціальної рівності. Неможливість рівності пояснювалася вродженою нерівністю між окремими індивідами, націями і расами. Марксистським ідеям класової боротьби фашисти протиставляли ідеї соціального світу всередині нації, з одного боку, й ідеї неминучих конфліктів та боротьби між націями, расами та державами – з іншого.

Фашизм заперечував демократію та прагнув до утвердження тоталітарної моделі політичного устрою. Найважливішим принципом його ідеології і політичної практики був культ вождя, який повинен був володіти абсолютною владою і безпосередньо керувати нацією, в обхід парламентських механізмів, через масові мітинги та демонстрації. Фашистській ідеології була притаманна антикапіталістична спрямованість, оскільки капіталістична конкуренція розколює націю, а свобода міжнародної торгівлі сприяє її підпорядкуванню зовнішнім плутократичним силам. Утверджуючи пріоритет інтересів нації, фашисти ставили загальне благо вище особистого, декларували презирливе ставлення до багатства і гонитви за прибутком. Італійські та німецькі фашисти здійснювали широкомасштабні заходи щодо державного регулювання економіки з метою її мілітаризації та підготовки до війни. Відкидаючи рівноправні міжнародні економічні зв'язки, фашисти робили ставку на створення автаркічного, тобто ізольованого, замкнутого у собі, господарства і захоплення великих колоніальних володінь, що забезпечували б отримання будь-яких видів сировини, дешевої робочої сили і можливості збуту готової продукції.

Соціальною базою фашистського руху 20-30-х років минулого століття був нижчий шар середнього класу, що відрізнявся невисоким рівнем освіти, був обтяжений різними забобонами, й однаково ненавидів великий капітал і організований робочий рух. Фашистські лідери активно користувалися політичним досвідом своїх супротивників. У європейських соціал-демократів і комуністів вони запозичували практику створення масових партій та рухів, у російських більшовиків – технологію захоплення влади й створення однопартійної диктатури. Фашистські партії та рухи з'явилися в період між Першою та Другою світовими війнами у багатьох європейських країнах, але найбільше фашизм асоціюють з німецьким націонал-соціалізмом, або нацизмом.

На відміну від Італії, у Німеччині фашистський рух мав більш глибоке ідеологічне і політичне коріння. Ще до Першої світової війни тут поширювалися правоконсервативні концепції націоналістичного, «грунтового», антисемітського напрямку. Ці концепції намагалися протиставити марксистському соціалізму німецький самобутній еквівалент. Такою спробою було створення на початку XX ст. у Богемії, що входила тоді до складу Австро-Угорської імперії, «Німецької робітничої партії». Керівники цієї партії протиставляли інтереси німецьких та чеських робітників і стверджували, що соціалізм має розвиватися на національній основі. Після закінчення Першої світової війни ця партія перенесла свою діяльність на територію Німеччини, в місто Мюнхен, прийнявши в 1918 назву «Німецька націонал-соціалістична робітничка партія». Очолив партію в 1919 р. А. Гітлер, який зумів перетворити її з маргінальної правоекстремістської організації, яких було багато у повоєнній Німеччині, на чисельну та впливову партію. Ідеологічна платформа нацистської партії відповідала принципам фашистської ідеології. Відмінною ж рисою німецького різновиду фашизму стала расова теорія та войовничий антисемітизм. Німці були оголошені представниками вищої, «арійської» раси з правом панування над іншими «неповноцінними» народами. Усі біди Німеччини пов'язувалися з «всесвітньою європейською змовою», прояв якої нацисти бачили і в пануванні єврейського фінансового капіталу, і в марксизмі, і в комуністичному русі, і у Версальському мирі, і в Жовтневій революції в Росії.

Нацизм несе відповідальність за початок Другої світової війни, за численні військові злочини, здійснені гітлерівською армією, за мільйони жертв нацистського терору. Ідеологія та політика націонал-соціалізму на Нюрнберзькому трибуналі були названі злочинними, а всі нацистські організації заборонені. Проте після Другої світової війни залишилися сили, що спробували тією або іншою мірою продовжити традиції фашизму. Мова йде про неофашизм, що став ідеологічною основою для деяких праворадикальних організацій і рухів у низці держав світу. Неофашизм відтворює крайній націоналізм, ворожість принципам ліберальної демократії. Неофашисти проявляють схильність до політичного екстремізму, використовуючи терористичні форми діяльності.

Таким чином, забезпечуючи певний політичний порядок і соціальну стабільність, ідеологія виступає інструментом для конструювання основних механізмів політичної поведінки, стає свідомим або несвідомим зміненням уявленням з метою виправдання політичного панування, сприяючи мобілізації мас і маніпулюванню поведінкою людей.

За сучасних умов неолібералізм виступає з ідеєю заміни моделі «держави – нічного сторожа» на модель «позитивної держави – держави загального блага» шляхом перерозподілу матеріальних благ через систему податків і державних соціальних програм на користь широких верств населення, у такий спосіб істотно зближуючись з ідеями консерватизму і соціал-демократії. Ідеї консерватизму доповнюються теорією правової, соціально орієнтованої держави, трансформуючись у неоконсерватизм, що збилюється з ідеями неолібералізму й соціал-демократії, виступаючи за обмеження втручання держави в економіку, сприяння приватній ініціативі в економічній сфері, введення принципів соціальної справедливості в соціальній політиці.

Сьогодні, незважаючи на законодавчу заборону пропаганди фашизму й націонал-соціалізму в більшості сучасних держав, небезпека відродження таких ідеологій є досить високою. Існують ультрарадикальні політичні угруповання, що сповідують націонал-соціалістичні ідеї, посилюється проблема неофашизму та релігійного фундаменталізму.

Бібліографічний список:

1. Bernstein E. Evolutionary Socialism. New York : Schocken, 1961. 224 p.
2. Shils E. The Constitution of Society. Chicago : University of Chicago Press, 1982. 414 p.
3. Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії / пер. з англ. : О. Дем'янчук. Київ : Наш формат, 2017. 312 с.
4. Мангайм К. Ідеологія та утопія / пер. з нім. : В. Швед. Київ : Дух і Літера, 2008. 370 с.
5. Маркс К. Капітал. Київ : «Видавничий союз Андронум», 2021. 960 с.

6. Примуш М.В., Ключев О.В. Політична Конфліктологія: теорія і практика: навч. посіб. Донецьк, 2011. 144 с.
7. Прудон П.-Ж. Система экономических противоречий, или Философия нищеты. Том 1 / пер. с фр. : А. Антонов-Овсеенко. Харьков : Фолио, 2021. 656 с.
8. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. з англ. : О. Васильєва. Київ : Наш формат, 2018. 722 с.
9. Штринер М. Единственный и его собственность / пер. с нем. : М. Гохшиллер, Б. Гиммельфарб. Москва : Рипол Классик, 2016. 464 с.

References:

1. Bernstein E. Evolutionary Socialism. New York : Schocken, 1961. 224 p.
2. Shils E. The Constitution of Society. Chicago : University of Chicago Press, 1982. 414 p.
3. Bell D. Kytaiska model. Politychna merytokratiia ta mezhi demokratii / per. z angl. : O. Dem'ianchuk. Kyiv : Nash format, 2017. 312 s.
4. Mannheim K. Ideolohiia ta utopiia / per. z nim. : V. Shved. Kyiv : Dukh i Litera, 2008. 370 s.
5. Marx K. Kapytal. Kyiv : «Vydavnychi soiuz Andronum», 2021. 960 s.
6. Prymush M.V., Kliuzhev O.V. Politychna Konfliktolohiia: teoriia i praktyka: navch. posib. Donetsk, 2011. 144 s.
7. Proudhon P.-Zh. Systema ekonomycheskykh protyvorechy, ili Fylosofyia nyschety. Tom 1 / per. s fr. : A. Antonov-Ovseenko. Kharkov : Folio, 2021. 656 s.
8. Smith A. Bahatstvo narodiv. Doslidzhennia pro pryrodu ta prychyny dobrobutu natsii / per. z anhl. : O. Vasilieva. Kyiv : Nash format, 2018. 722 s.
9. Striner M. Edynstvennyi i ego sobstvennost / per. s nem. : M. Hokhshyller, B. Hymmelfarb. Moskva : Rypol Klassyk, 2016. 464 s.

Prymush M. V., Yarosh Y. B., Osmolovska A. O. Theoretical dimension of the research of the ideological factor of world political processes

The authors attempt to conceptualize approaches to determining the nature and place of political ideology, its main social functions, as well as the structural levels of functioning of political doctrines. Among the main functions of political ideology authors considers the following: uniting society around certain values, the function of legitimizing political power, mobilizing people to solve problems of social development, the function of social depreciation, which is the ability to interpret social reality and reduce tensions in conflict between people's needs and the real possibilities for their satisfaction.

The authors singled out the following levels of functioning of political doctrines in the structure of political ideology: the first level – theoretical and conceptual; the second is a program-political, and the third is an actualized level of political ideology. Political ideology itself, according to the authors, is a product of modernization, because in traditional society, nothing like ideology in the modern sense of the word did not exist.

Considering the approach to ways and means of resolving conflicts, as well as taking into account the vision of economic development, the views of leading theorists on ideological currents were outlined. Thus, two large groups of ideologies were considered: moderate and radical. The moderate ideologies include all three so-called "big" ideologies of our time: liberal, conservative, and socialist. Political radicalism, in turn, is divided into two types – right and left. The views of theorists on the beliefs that underlie the system of ideological values of modern political ideologies are systematized. Such ideological values determine the content of political activity.

The authors note that ideology is a tool for constructing the basic mechanisms of political behavior, becomes a conscious or unconscious altered view in order to justify political domination, helping to mobilize the masses and manipulate human behavior.

Keywords: *political ideology, conflict, international relations, democracy, political activity.*